

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ФАКТОР В ПОЛІТИЦІ ДИРЕКТОРІЇ УНР

Досліджується політика Директорії УНР та її урядів щодо національних меншин. З'ясовується комплекс проблем, які доводилось вирішувати та особливості формування державної етнонаціональної політики в залежності від зміни поглядів її політичних лідерів.

Исследуется политика Директории УНР и ее правительств относительно национальных меньшинств. Выясняется комплекс проблем, которые приходилось решать, а также особенности формирования государственной этнонациональной политики в зависимости от изменения взглядов ее политических лидеров.

In the article the question is about Directory UNR policy and it's governments in regard to national minorities. It is founding out the complex of problems, which were to solve and special features of forming state ethnonational policy depending on it's political leaders views changes.

Проблеми міжетнічної взаємодії в сучасній Україні — державі з поліетнічним та полікультурним населенням — привертають нині пильну увагу дослідників. Від їх глибокого осмислення багато у чому залежить можливість вироблення оптимальної моделі державної етнополітики, спрямованої на досягнення нормалізації, стабілізації і в майбутньому — гармонізації міжетнічних відносин в Україні, забезпечення повнокровного соціального і культурного розвитку українського суспільства.

В історії будь-якої держави етнонаціональні відносини відіграють надзвичайно важливу роль. Особливо зростає

їх значення в період масових національно-визвольних рухів, політичних революцій. Гострі міжетнічні конфлікти виникають переважно в часи складних соціальних катаклізмів. З метою їхнього уникнення в сучасних умовах необхідно ретельно проаналізувати досвід вирішення національного питання. В цьому відношенні актуальним є дослідження проблеми національної політики Директорії УНР.

Встановлення гетьманського режиму викликало в Україні широкий опозиційний рух, який восени 1918 р. переріс у загальноукраїнське повстання, очолене Директорією. Швидке зростання повстанської армії дало змогу Директорії в короткий термін встановити свою владу на більшій частині території України, і вже 18 грудня вона вступила до Києва. У відновленій УНР встановилася нова верховна влада у формі диктатури Директорії.

Доба Директорії займала важливе місце в українській державницькій традиції, яка вмістила в собі цінний досвід державотворення, в тому числі й у сфері міжнаціональних відносин. На жаль, питання етнонаціональної політики різних державних утворень в Україні періоду 1919–1920 рр. і досі залишається одним з найменш досліджених. Пояснюється це рядом причин, та найголовніша з них — складність і гострота етнополітичної ситуації у цей час, викликані соціальною і національною революціями, імперіалістичною і громадянською війнами, іноземними інтервенціями в Україну, частою зміною на її теренах політичних режимів.

Прийшовши до влади, Директорія прагнула послабити національне протистояння, створити умови для позитивного ставлення національних меншин до УНР, залучити їх представників до будівництва Української держави. Невипадково в її програмних документах акцентувалося на повній національній рівноправності населення в Україні. Зокрема, в декларації Директорії, обнародованій 26 грудня

1918 р., одним з головних завдань внутрішньої політики проголошувалося досягнення національної злагоди і єдності трудової демократії.

У своїй національній політиці нова українська влада намагалася використати досвід Центральної Ради. 16 грудня 1918 р., ще перебуваючи у Вінниці, Директорія ухвалила відновити чинність закону «Про національно-персональну автономію», тимчасово (до відновлення міністерств) заснувати відділ у справах національних меншин, а виконання обов'язків завідуючого цим відділом доручити колишньому членові Центральної Ради, депутату єврейського національного зібрання С. Гольдельману.

Наступним кроком була груднева декларація, в якій Директорія проголошувала «творення нових, справедливих, відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм»¹. У ній, зокрема, підкреслювалося: «Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих, неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро дружно прилучиться до всього трудового народу... Так само у внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду і дружнє поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють українську землю»².

26 грудня 1918 р. у Києві Директорія утворила Раду Народних Міністрів. Практично всі портфелі міністрів були поділені між партіями, які входили до Українського Національного Союзу. Прем'єр-міністром та міністром закордонних справ призначили В. Чехівського. Його однопартійці очолили міністерства: мистецтв (Д. Антонович), народного здоров'я (Б. Матюшенко), продовольчих справ (Б. Мартос), фінансів (В. Мазуренко), праці (Л. Михайлів). Міністерства: внутрішніх справ, земельних справ, пошт і телеграфу, торгу й промисловості очолили відповідно:

О. Мицюк, М. Шаповал, І. Стефан, С. Остапенко. Соціалісти-самостійники дістали три міністерські портфелі: морських справ (М. Білинський), військових справ (О. Осецький), державного контролю (Д. Симонів). Стільки ж отримали есери: народної освіти (П. Холодний), юстиції (С. Шелухин), державний секретар (І. Сніжко). Єдиний неукраїнець, який з'явився в уряді, член «Поалей-Ціон» А. Ревуцький, був призначений міністром єврейських справ.

В уряді, як і в Директорії, не було представників від російських і польських політичних партій та організацій. Це був начебто яскравий прояв національної природи Директорії, який, однак, свідчив не стільки про силу, скільки про слабкість нового режиму. П. Христюк однозначно негативно висловився про цю особливість складу Ради Народних Міністрів: «Шкідлива ізоляція українських елементів таким чином не тільки не усовувалася, але дуже сильно поглиблювалася. Мало того, що в складі кабінету не було ні одного неукраїнця, залишились не обсаженими до того ще міністерські пости по міністерству великоруських і польських справ (які існували, згідно з законом Центральної Ради про національно-персональну автономію, відновленого Директорією). Голова Директорії заявив, що ці міністерства не будуть відновлені «аж до в'яснення політичних стосунків між Україною і Сов. Росією та Польщею». Таке пояснення, звичайно не сприяло утворенню справжнього класового робітничо-селянського фронту на Україні; воно несподіваним способом перекладало відповідальність за політику польської буржуазії на польський пролетаріат в Україні, а також позбавляло (коли не фактично, бо до здійснення планів Директорії майже не дійшло через війну, то в припущенню) московське населення України певних прав тільки через те, що УНР не встановила приязних відносин з Сов. Росією»³. Якщо не брати

до уваги класову риторику П. Христюка, то в цих спостереженнях можна побачити одну із визначальних характеристик Української революції — її національну суть, яка неминуче вела до загострення міжетнічних конфліктів, особливо між етносами, які ще недавно визначалися як гноблячий і гноблений.

У цей період діяльність Ради Народних Міністрів, як і самої Директорії, не була визначена законодавством. Тому попри чисто виконавчі повноваження уряд мав право готувати законопроекти, які згодом затверджувалися Директорією. Остання ж, окрім законодавчих функцій, виконувала ще й функції репрезентативні. Однак відсутність чіткої регламентації повноважень цих двох органів досить часто призводила до конфліктних ситуацій.

Очевидно, вирішити ці та інші конституційно-правові проблеми покликаний був Конгрес Трудового Народу, рішення про скликання якого прийняла Директорія у грудні 1918 року. Конгрес мав продовжити парламентські традиції Центральної Ради і стати предпарламентом, чого вимагали майже всі політичні партії України.

Депутати до Трудового Конгресу обиралися за «трудо-вим принципом» — задля волевиявлення устремлінь трудящих селян, робітників та трудової інтелігенції. Згідно із спеціальною Інструкцією Директорії, виборче право отримували громадяни УНР 21-річного віку. Представників до Конгресу Трудового народу мали делегувати регіони та професійні об'єднання⁴.

Усім соціальним верствам населення, що не підпадали під категорії «трудового принципу», було запропоновано «признати всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування і раз на все примиритися з тим, що право рішати долю більшості народу повинно належати тій самій більшості, цеб-то класам трудовим»⁵.

У виборах до Трудового Конгресу брали участь також і представники національних меншин. З цього приводу М. Стахів писав: «У виборах брали участь усі українські партії та партії національних меншин — жидівської, московської і польської»⁶.

Однак, розпочало і діяло в той період лише міністерство єврейських справ УНР. З січня 1919 р. його очолював А. Ревуцький, а з 9 квітня — П. Красний (обидва представляли партію Поалей-Ціон). Для росіян і поляків аналогічних державних органів створено не було. Мотивувалося це тим, що за єврейською меншиною не стояла жодна іноземна держава, в той час як росіяни і поляки орієнтувалися тоді, як правило, на вже існуючі сусідні держави-метрополії. Вони не тільки не бажали співпрацювати в справі розбудови української державності, але й нерідко активно боролися проти неї, підтримуючи, відповідно, агресію проти УНР російських більшовиків чи білогвардійців, або ж польських загарбників.

Директорії не вдалося організувати управління державним життям. Насамперед, ефективність керівництва унеможлиблювалася відсутністю єдиної лінії і щодо зовнішньополітичної орієнтації, і щодо визначення пріоритетів внутрішньої політики. Після повалення гетьмана почався швидкий розпад збройних сил Директорії. Селянські загони, які становили їх основу, залишали армію або перетворювалися на непідлеглі командуванню партизанські загони. Реальна влада на місцях фактично належала отаманам таких загонів.

Таким чином, Директорія не змогла консолідувати українське суспільство. Невдоволення її політикою викликало опозицію в середовищі політичних партій як правого, так і лівого спрямування. В Україні панувала анархія. У цій ситуації уряд Радянської Росії визнав момент слухним,

щоб вдатися до активних дій щодо відновлення в Україні радянської влади. Відповідні умови для цього склалися і на міжнародній арені. Поразка Німеччини у Першій світовій війні надала йому можливість офіційно оголосити про визнання недійсною Берестейську мирну угоду і знову висунути свої претензії на українську землю як невід'ємну складову територіального устрою Росії. Швидкий наступ радянських військ на Україну, де до них приєднувалися повстанські загони, дав змогу новоствореному радянському уряду УСРР переїхати у середині лютого 1919 р. з Харкова до Києва.

За своїм складом і сутністю український радянський уряд мав цілковито російське забарвлення. Російською була адміністрація, державна мова, на російський зразок провадилася державна політика, зокрема, на селі — те, що найбільш зачіпало українське селянство: реквізиції продовольства, в першу чергу зерна, насильницьке впровадження колективних господарств. У відповідь по всій Україні розгорнулися антибільшовицькі селянські повстання.

З Дону наступала Добровольча армія, а на Правобережжі розгортала воєнні дії армія УНР. За таких умов у серпні радянський уряд змушений був залишити Київ. Більша частина України майже до кінця 1919 р. залишалася окупованою Добровольчою армією А. Денікіна.

Отже, ситуація в Україні в 1919 р. характеризувалася боротьбою за владу двох основних політично-державних структур — Директорії і радянського уряду і, крім того, ускладнювалася білогвардійською навалою. Військове протистояння витіснило на другий план багато питань внутрішньої політики. Серед тих, що вочевидь не належали до першочергових в умовах напруженої боротьби за владу, було вирішення і проблем іонаціонального населення України.

І все ж вони віднайшли певне місце в політичній програмі Директорії. Зокрема, як було зазначено вище, нею було продеклароване відновлення принципів політики Центральної Ради щодо національних меншин. Перші кроки, пов'язані з поновленням скасованого при П. Скоропадському правового статусу національних меншин, були зроблені вже в ході протигетьманського повстання. Ще 10 грудня 1918 р. Директорія прийняла постанову наступного змісту: «1. Відновити чинність закону Центральної Ради від 9-го січня 1918 р. про національно-персональну автономію. 2. Тимчасово, до відновлення відповідних Міністерств, заснувати при Директорії відділ по справах національних меншостей»⁷. Виконання обов'язків завідуючого відділом доручалося колишньому члену Центральної Ради, депутату Єврейського національного зібрання С. Гольдельману.

Проголошуючи відродження національно-персональної автономії і демонструючи цим демократичні засади на противагу централізаторському режиму П. Скоропадського, Директорія вочевидь розраховувала на прихильність національних меншин України. Таке спрямування в політиці нової влади особливо помітно простежується на початку її діяльності. В Декларації Директорії УНР наголошувалося, що поновлення національно-персональної автономії забезпечує право кожної нації на вільне життя⁸.

Проте відбудувати в повному обсязі ті установи національного самоврядування, які існували при Центральній Раді, Директорія не поспішала. В законі від 24 січня 1919 р. «Про відновлення національно-персональної автономії»⁹, який на відміну від постанови 10 грудня 1918 р., котра не мала юридичного характеру, або Декларації, що була лише проголошенням намірів, являла

собою легітимний законодавчий акт діючої влади, йшлося про скасування закону гетьманського уряду від 9 липня 1918 р., але окремою статтею створення національних міністерств не виділялося.

Реально відродження інститутів національної автономії торкнулося лише єврейської меншини. Після прибуття Директорії до Києва розпочалося формування Міністерства єврейських справ, а у березні 1919 р. міністр єврейських справ увійшов до складу кабінету міністрів. З самого початку своєї діяльності Міністерство єврейських справ приступило до розробки законопроекту про єврейські органи самоврядування на підставі закону «Про національно-персональну автономію» і вже на початок лютого 1919 р. законопроект був підготовлений¹⁰.

Міністерства російських і польських справ, які відтворювали б відповідні установи доби Центральної Ради, поновлені не були. Отже, російська та польська (як, зрештою, і інші) національні меншини не мали в системі вищих органів державної влади та управління власних національних установ, які б опікувалися їхніми інтересами і втілювали в життя проголошене право на автономію, а до компетенції існуючих державних органів ці завдання безпосередньо не входили.

Таким чином, задекларований постановою від 10 грудня 1918 р. намір Директорії в частині відновлення ряду міністерств не був реалізований до кінця. Причини такої вибіркості згадуваний вже С. Гольдельман пояснював тим, що голова Директорії В. Винниченко «мав... великі сумніви, чи буде це відповідати реальним обставинам часу, коли б були відновлені також міністерства для російської і польської меншості, і міністри поляк або росіянин зайняли б свої місця повноправних членів уряду УНР»¹¹. За його твердженням, В. Винниченко чітко розмежував наміри

щодо відновлення автономного статусу меншин та доцільність входження окремих «національних міністрів» до складу уряду.

Існування посад міністрів у справах російської і польської національних меншин бачилося голові Директорії передчасним. Адже росіяни в Україні усвідомлювали себе представниками російських державних інтересів, а не звичайними лояльними громадянами України; відносно розбудови польської автономії, то, як вважав В. Винниченко, попередньо слід було б дочекатись врегулювання прав української меншини у Польщі. Єврейська ж меншина в Україні знаходилася, на думку голови Директорії, дещо в іншому становищі: вона не перебувала під протекторатом жодної з сусідніх держав і ніяка держава не вважала за свій обов'язок виступати на захист її інтересів. Тому українським євреям залишалася єдина орієнтація — власне на Україну¹².

Директорія буквально з перших днів свого існування почала активно залучати представників єврейських політичних і громадських організацій до участі в політичному житті України. Вони увійшли до складу українського уряду, стали на чолі ряду міністерств, обійняли високі посади в українській закордонній службі. Понад 200 осіб працювали у нижчих ланках державного управління¹³.

З метою втілення у життя закону «Про національно-персональну автономію» Рада Народних Міністрів УНР ухвалила 16 лютого 1919 р. «Положення про єврейське самоврядування». 17 квітня Директорія затвердила його як закон. Згідно з ним повинні були обиратися єврейські громадські ради, яким надавалися широкі права. Держава виділяла 3 мільйони 300 тисяч карбованців щомісячно на друк книжок для єврейських шкіл, дозволяла євреям збирати податки зі спадщини, брати частину коштів із державного податку тощо.

Щоправда, внаслідок складного військово-політичного становища УНР, різкого зменшення контрольованої нею території здійснити заплановане вдалося (та й то частково) лише на заході республіки. У липні 1919 р. в Кам'янці-Подільському розпочала роботу єврейська громадська рада. Разом з представниками міністерства єврейських справ УНР вона активізувала роботу в повітах щодо скликання зборів єврейських громадських рад і організації їх діяльності. Оскільки на місцях нерідко чинився опір впровадженню закону про єврейське самоврядування, то Подільський губернський комісар у циркулярі повітовим комісарам наголошував, що в УНР «визнано рівноправність усіх національностей», необхідно втілювати в життя закон «Про національно-персональну автономію», щоб не було потреби притягати (представників влади УНР) до карно-судової або дисциплінарної відповідальності»¹⁴.

Схвально зустрів прихід Директорії до влади в Україні Бунд. Його очільники підкреслювали заслуги нової влади в поваленні гетьманської влади, висловлювали упевненість, що вона буде спиратися на свідомий пролетаріат і революційне селянство і зможе задовольнити соціальні і національні інтереси трудящих класів Української Народної Республіки. Адже цим верствам населення, що, на думку бундівців, становили основу соціального життя, створювали матеріальні й духовні цінності, боролися проти руйнівних сил нинішнього ладу, гарантувалося право управляти державою.

Обов'язковою умовою успішної діяльності Директорії бундівці вважали скликання українських Установчих зборів, проведення ряду економічних реформ і політичних заходів. Серед останніх — відміна стану облоги, відновлення громадянських свобод, дозвіл агітації за радянську владу, легалізація соціалістичних партій. На їх думку,

потрібно було відмовитися від підтримки військової боротьби з Росією, негайно підписати з нею мир і заснувати економічний та військово-політичний союз, урегулювати територіальні суперечки з Польщею.

На засіданні 3 січня 1919 р. Тимчасового бюро Бунду було розглянуто питання про взаємовідносини Директорії з Радянською Росією. З цього приводу була прийнята резолюція слідуючого змісту:

«1) В борьбе против разгорающейся на Украине гражданской войны, вызываемой как курсом политики директории УНР, так и наступлением против республиканской Украины с фронта Советской России, разрушающим борьбу внутренних сил на Украине, вносящим в эту борьбу элемент насилия извне и дающим эту почву для националистической агитации, при крайних опасностях, которые эта гражданская война создает для Украины, в частности, облегчив мобилизацию всех империалистических и контрреволюционных сил и толкая правительство в объятия Антанты и контрреволюционного Дона. При таком положении революционно-социалистические партии на Украине не могут ограничиться одним лишь внутренним давлением на правительство УНР. При тесной хозяйственной связи и общности революционных интересов Украины и Великороссии, ликвидация гражданской войны на Украине и в Великороссии, помимо прочих весьма важных условий, возможна только при скорейшем заключении честного и обоюдно-выгодного мира между этими обеими странами. К осуществлению этого должны быть направлены усилия всех социалистических партий как Великороссии, так и Украины.

2) Бюро полагает, что официальная дипломатическая миссия, посылаемая Директорией в Советскую Россию, не сможет осуществить задач, тем более, что она может столкнуться с определенным недоверием со стороны

Советской России, вследствие принимающего все более определенное направление курса внутренней и внешней политики правительства. В частности, Бунд лишен, к сожалению, возможности принять участие в делегации от правительства, за политику которого он не может принять на себя ответственность.

3) Отклоняя поэтому сделанное т. Рафесу предложение, Временное бюро главного украинского комитета Бунда предлагает ЦК УСДРП взять на себя инициативу организации социалистической межпартийной делегации к социалистическим партиям РСФСР, которая имела бы своей задачей предварительную подготовку и выработку условий мира между УНР и РСФСР и условия прекращения гражданской войны на Украине в той мере, в которой эта гражданская война связана с работой и позицией партии коммунистов на Украине и с наступлением военных частей на фронте с Советской Россией, полагая, что в состав этой делегации должны быть включены представители влиятельных социалистических партий на Украине, Временное бюро главного украинского комитета Бунда считает нужным особо подчеркнуть необходимость для облегчения задач делегации участия в ней партии коммунистов на Украине.

4) Ввиду той ответственной роли, которую играет в украинском правительстве УСДРП, представляется безусловно необходимым для поддержки доверия к социалистической делегации в Советской России и для участия нашей партии в составе делегации, получить от ЦК УСДРП заверение, что партия силой своего влияния не допустит за время пребывания делегации в России заключения каких-либо договоров международного характера, которые в малейшей мере могли бы находиться в противоречии с задачами этой социалистической делегации, и что в случае,

если таковые акты будут приняты вопреки заявленному протесту УСДРП, партия лишит правительство своей поддержки и немедленно отзовет своих представителей из Директории и правительства.

5) Бюро ожидает, что ЦК УСДРП в ходе переговоров делегатов окажет максимальное воздействие и на внутреннюю политику правительства в смысле отказа от режима репрессий против остальных политических партий и от шовинистического курса политики»¹⁵.

Проблеми єврейської національної автономії стали предметом активного обговорення в єврейському середовищі. Особливо гострі суперечки викликала кандидатура на заміщення посади міністра єврейських справ. Різні політичні партії і угруповання прагнули бачити в його особі свого представника, і міжпартійна боротьба з цього приводу обіцяла стати затяжною. Призначення міністром члена партії «Поалей-Ціон» А. Ревуцького викликало досить широке невдоволення в колах політично активного єврейства, насамперед серед правих партій, що було цілком закономірним явищем. Адже політична приналежність новопризначеного міністра відповідала соціалістичному складу самої Директорії і сформованого нею кабінету.

Взагалі, дії уряду, спрямовані на розбудову установ національного самоврядування, часто піддавалися гострій критиці з боку єврейських громад як недостатні або невірні спрямовані. Типовий приклад — постановка питання про стан автономії, висловлена на засіданні Кам'янець-Подільської єврейської громади (серпень 1919 р.). Засідання констатувало, що національно-персональна автономія на практиці не втілюється в життя, міністри єврейських справ неправомочні здійснювати керівництво нею, оскільки не були обрані народом, а на чолі національно-персональної автономії повинен знаходитися представник Національного

секретаріату. Висловлювалася також думка, що міністр (на той час — П. Красний), не будучи обраним всіма верствами єврейського населення, перебрав на себе ті повноваження, якими можуть бути наділені лише єврейські Установчі збори. В резолюції засідання наголошувалось на необхідності усунення зазначених недоліків в практичній діяльності уряду¹⁶. Подібної позиції дотримувалися й інші єврейські громади.

Відновлене міністерство єврейських справ розгорнуло активну діяльність, наскільки дозволяли умови. Одним з пріоритетних напрямів роботи міністерства була відбудова місцевих органів самоврядування. Першорядне її значення для перебігу цього процесу мав затверджений Директорією 17 квітня 1919 р. «Закон про кагальне управління», що являв собою статут органів місцевого єврейського самоврядування, кагальних рад і їх управ, податковий порядок тощо¹⁷.

Предметом особливої уваги міністерства була національна освіта. На пропозицію А. Ревуцького уряд видав закон, згідно з яким всі єврейські школи переходили під юрисдикцію Міністерства єврейських справ, і виділив дев'яту частину загальних коштів, що призначалися для освіти, на користь єврейських шкіл та інших навчальних закладів¹⁸. Завдяки цьому міністерство мало можливість надавати школам підтримку, фінансувати ремонт зруйнованих шкільних приміщень, надавати дотації дитячим садкам та сирітським притулком тощо¹⁹.

Отже, можна констатувати, що за короткий час і за вкрай несприятливих умов міністерство єврейських справ, підтримуване Директорією, заклало правові основи вільного національного розвитку єврейської меншини в Україні і зробило перші кроки щодо їх втілення в життя. Це визнавали, в першу чергу, самі єврейські діячі.

Один з них, історик М. Вішнітцер, дав таке визначення статусу євреїв в Україні: «Українські євреї мають широкі, гарантовані законом права. Єврейська мова є однією з офіційно визнаних мов, єврейське міністерство стежить за забезпеченням їхніх прав, вільно функціонує іудаїстська церква, чим далі більше з'являється єврейських шкіл. У новоствореному Кам'янець-Подільському університеті уряд постановив утворити кафедру єврейської історії та літератури. Отже, єврейський народ дістає дедалі більше прав і можливостей для свого національного розвитку»²⁰.

Поза впливом Директорії залишались не лише праві, консервативні елементи, але й російська революційна демократія та російські більшовики. П. Христюк як один з активних політиків того часу вважав, що це була фатальна помилка української влади, що їй «необхідно було рішуче й негайно покінчити з ізоляцією українських революційних робітників та селян від неукраїнського революційного робітництва, немилосердно розірвати з єдиним національним фронтом»²¹. Умоглядно ця рекомендація виглядає досить привабливо, але з попереднього періоду історії Української Центральної Ради ми добре знаємо, як важко в російській свідомості приживалася ідея автономної України і якою недоброзичливою була її реакція на IV Універсал УЦР. Не викликав у росіян підтримки й малоросійський гетьманський варіант України. Гетьманську Україну «русский человек» сприймав лише як певний тимчасовий і фатальний збіг обставин, який дозволяв захватись від більшовицької загрози, але не сприймався як щось стале. Відновлення Директорією УНР оцінювалось ним як чергова державно-політична катастрофа, яка мало чим відрізнялась від більшовицької, а можливо, була ще гіршою в силу своїх національних особливостей.

16 грудня, на другий день після відречення гетьмана, В. Вернадський, тоді президент Української Академії Наук, зробив у своєму щоденнику такий запис: «Невероятная смена событий. Даже трудно себе представить, сколько пришлось пережить и как резко меняется настроение, психология окружающего. Сейчас в очень широких кругах — ожидание большевизма, новой смуты; кроме немногих, широкие круги не верят в прочность создаваемого (тобто відновлення УНР — авт.) и считают все движения преддверием большевизма. У многих даже является совсем неправильное отношение — пренебрежительное — к национальному элементу, который явился внешним проявлением движения Петлюры»²².

Живу безпосередню реакцію київського міщанина знаходимо у спогадах А. Гольденвейзера: «Первые дни Директории живо напомнили мне начало ноября 1917 года, когда впервые над нами получили власть украинцы. Сразу в политике и общественности установился тот же грубоватый и вызывающий тон. Но только на этот раз наши властители, имея за собой феерический успех поднятого ими восстания, чувствовали себя уже подлинными национальными героями. Поэтому время владычества Директории каких-нибудь шесть недель, было временем самого необузданного украинского национализма и русофобства»²³. Як приклад русофобії А. Гольденвейзер згадує наказ коменданта Києва про заміну російських вивісок українськими. В його уяві цей факт виростає у якесь дике і ефемерне дійство, яке перетворило столицю УНР в гігантську малярну майстерню. Про цей випадок йдеться і у багатьох інших спогадах, з чого напрашується висновок про те, що російська і, очевидно, єврейська та польська суспільна масова свідомість виявилася неготовою до сприйняття «української ідеї». Підтвердження цієї тези знаходимо у

спогадах В. Гурка. Він пише, що між різноманітними російськими політичними угрупованнями в Україні тоді не було єдності, лише в «в двух отношениях они, впрочем, были единомышленны, а именно: в отрицательном отношении к украинскому сепаратизму и в сочувственном — к добровольческой армии». Досить відверто і цілком однозначно ситуацію, що склалася, коментував А. Денікін. Він писав, що рядова російська (русская) громадськість і, зокрема, добровольче офіцерство сприймали всі українофільчі прояви гаряче і безпосередньо. Між ними і українофілами виростала гостра ненависть²⁴.

Нам невідомі жодні матеріали, написані представниками російської демократії, в яких би висловлювались найменші симпатії до Директорії чи принаймні робилася спроба зрозуміти її політику. Напевно, щодо висновку про те, що Директорії не вдалося знайти спільної мови з неукраїнською демократією, треба внести певну корективу, що і російська сторона також не виявила прагнення до такого діалогу. В майбутньому ця обставина зіграла злий жарт як з одними, так і з іншими, змусивши поодинці протистояти більшовикам.

Особливо гостро й негативно відреагували на відновлення Української Народної Республіки праві російські політичні кола. Вони з тривогою спостерігали за ситуацією, яка складалася восени 1918 р. в Україні. Небезпека державного перевороту, який готував Український Національний Союз, як писав А. Денікін, була очевидною. Діячі київського Національного центру бачили вихід із ситуації лише в передислокації на Україну частин Добровольчої армії. Вони неодноразово зверталися з такими пропозиціями до командування білих. «Меня настойчиво втягивали в украинский водоворот, тогда как я считал, что задача эта для Добровольческой армии совершенно непосильна. В этом необыкновенно сложном военно-политическом положении,

в котрому находилась Украина, одного престижа было, на мой взгляд, совершенно недостаточно. Необходима была крупная вооруженная сила, которая могла бы поддержать или свергнуть гетманскую власть, разделаться с движением, поднятым УНС, и, главное, прикрыть северные рубежи Украины от готовящегося вторжения «повстанческой» Красной армии Антонова-Овсеенко. Это мог бы сделать народный подъем, но его не было»²⁵. А. Денікін жалкує, що послати на Україну в той час не було кого. Тоді в російських колах виникла ідея використати для цього війська Антанти.

Росіяни в етнополітичних стосунках того періоду (та й не тільки того) виокремлювалися не стільки своєю чисельністю, скільки особливостями суспільно-політичного статусу, що мали свою історичну обумовленість.

Становище російської національної меншини в Україні вирізнялося вже самим фактом кількасотрічного перебування України в складі Російської імперії. Багатовікова імперська традиція спонукала росіян вважати себе представниками пануючої, державної нації в «єдиній і неподільній», розглядати «Малоросію» як складову частину імперії, визнаючи щонайбільше її певні етнографічні особливості. Звідси — претензії на гегемонне становище в різних сферах суспільного життя, зокрема, в сфері мови і культури, які свій національний зміст і форму зберігали лише в сільській місцевості та в середовищі незначної частини інтелігенції. Тоді як наука, освіта, міська культура тощо були і надалі залишалися російськомовними.

Формуванню у середовищі російської меншини менталітету національно-культурної вищості сприяла і політика царського уряду, спрямована на придушення української культури як середовища для розвитку сепаратизму, на силове насадження «єдино можливої» в «єдиній Росії» російської культури.

Тож закономірно, що і українська державність як така, і рішучий курс Директорії на українізацію суспільного життя сприймалися російським загалом в Україні як незаконні і небезпечні утиски. Таке імперське бачення себе як панівної нації практично унеможливило самоідентифікацію росіян в Україні як національної меншини і, відповідно, національно-персональна автономія не викликала у них особливого інтересу як інституція, придатна лише для малих або підлеглих народів.

Директорія послідовно, наскільки дозволяла політична ситуація, здійснювала політику національних пріоритетів, довівши їх (хоча і на нетривалий період) до апогею, порівнюючи з попереднім періодом Української революції. Закон від 1 січня 1919 р. встановлював українську державну мову і її повсюдне запровадження витісняло російську мову. Особливо гостре невдоволення росіян викликали відповідні заходи в галузі освіти. Саме у цій сфері, як зазначав дослідник освітнього руху в Україні періоду визвольних змагань С. Постернак, часи Директорії були періодом «особливо рішучого й твердого національного курсу, з нахилом в бік шовінізму»²⁶.

Насамперед Міністерство народної освіти УНР, ґрунтуючись на законі про встановлення української державної мови, запровадило у всіх школах України українську мову; інша — насамперед йшлося про російську — допускалася тимчасово і лише з дозволу органів освіти²⁷.

Статус російської мови кардинально змінився. Уряд відмінив закон про обов'язкове знання російської мови при вступі до середніх навчальних закладів, натомість обов'язковим стало знання української. Це ж стосувалося і приватних навчальних закладів, де також російська мова замінялася на українську²⁸.

Дотримуючись курсу на форсовану дерусифікацію освіти, урядові структури, насамперед Міністерство народної

освіти, вдавалися і до «силових методів», таких, як обумовлення державної підтримки шкіл, відкритих на місцеві і громадські кошти, переходом їх на україномовне викладання всіх предметів. Невиконання цієї умови школою загрожувало їй позбавленням утримання або субсидії від держави²⁹. Ще один приклад — розпорядження міністерства губернським комісарам по народній освіті вжити рішучих заходів, щоб до складу педагогічних рад шкіл не потрапляли «ворожі до української національної ідеї елементи»³⁰.

Зрозуміло, що така спрямованість освітньої політики уряду Директорії сприймалася росіянами як утиск російської мови і культури, а заходи Міністерства народної освіти на місцях повсюдно зустрічали пасивний бойкот або навіть відвертий опір. Втім, не можна не визнати, що намагання витіснити з вжитку російську мову підштовхнуло українську владу до вкрай радикальних заходів, таких, як звільнення високопрофесійних урядовців міністерств, які не володіли українською мовою.

Хрестоматійним став приклад щодо розпорядження С. Петлюри, виданого після вступу Директорії до Києва, замінити в короткий строк (під загрозою кари) всі неукраїнські написи на столичних вивісках на українські. Зрозуміло, що такі заходи не додавали Директорії симпатії з боку національних меншин. За свідченням В. Винниченка «...неукраїнське населення просто горіло ненавистю до української влади. І не через те тільки, що вона була українська... її ненавиділи за те,... що неукраїнців силою, брутально примушували поважати українство»³¹.

Ще одним фактором, що аж ніяк не сприяв найкращим взаємостосункам між українцями і деякими національними групами, була діяльність націоналістичних організацій, таких, як «Братство українських самостійників». Створене

ще до революції, «Братство» негласно контролювало ряд організацій, мало легальне видавництво «Вернигора», яке під час революції видавало значну кількість націоналістичної літератури. Особливе обурення в середовищі іноетнічного населення України викликав «Катехизм українця» (тираж близько 200 тис. примірників), який пропонував «справжнім» українцям наступні моральні постулати та настанови до дії: «Усі люди твої брати, але москалі, ляхи та жида — це вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас. Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів!»³². Подібні заяви давали привід представникам національних меншин звинувачувати в націоналізмі і ксенофобії українців взагалі. Тож не дивно, що і росіяни, і євреї боялися українського націоналізму. Оголошуючи всіх росіян, євреїв і поляків ворогами українського народу, націонал-самостійники давали привід тим же росіянам і євреям вважати всіх українців націоналістами в гіршому розумінні цього поняття.

Найбільш складно розвивалися українсько-єврейські взаємини. У першій половині 1919 р. в Україні відбулося чимало антиєврейських погромів. Це було найболючішою і найтрагічнішою проблемою того часу. Проблема антисемітизму, що почасти виливалася в масові погроми проти єврейської людності, стала актуальним питанням в діяльності Директорії. Погроми коштували єврейському населенню величезних жертв і страждань, а також завдали значної шкоди українській державності, оскільки використовувались усіма ворогами з метою її дискредитації.

Політична нестабільність, розгул бандитизму і анархії, часта зміна політичних режимів, слабкість центральної влади — все це створювало сприятливий ґрунт для здійснення злочинними елементами різних мастей і відтінків антисемітської агітації та організації погромів. «Бажаючи

здійснити комунізм силою багнета і за допомогою громадянської війни, — зазначалось в зверненні уряду УНР до єврейського населення у серпні 1919 р., — більшовики викликали в народних масах найбільш темні інстинкти й найгірші почуття. Ця система дала відповідні плоди: по Україні прокотився ураган єврейських погромів»³³.

Загострення соціально-економічних, політичних, національних протиріч в період української революції відбилося на єврейській національній меншині як ні на якій іншій. Окремі випадки погромів мали місце і в 1917–1918 рр., але саме з початку 1919 р., в зв'язку із загальним погіршенням соціально-політичної ситуації в Україні, поразками і деморалізацією військ УНР, що призвело до загострення антиєврейських настроїв серед частини українського селянства, погромні події набрали найбільшої масовості.

Причини погромів від самого їх початку і до нинішнього часу залишаються предметом дослідження вчених як в Україні, так і за її межами. Підсумовуючи досвід вивчення цієї проблеми українськими і зарубіжними вченими, зокрема єврейськими науковими і політичними діячами, серед яких — А. Марголін, С. Гольдельман, І. Чериковер, О. Брик, Л. Шапіро, Адамс та інші, та спираючись на документальні свідчення, сучасні історики Т. Гунчак, В. Сергійчук наводять такі головні причини єврейських погромів в Україні під час революції і громадянської війни. Антиєврейський семітизм завжди являв собою характерну рису внутрішньої політики царської Росії і створював сприятливий ґрунт для погромних дій. Зміна політичної ситуації під час революції загострила протиріччя між селом і містом. «В ході боротьби за незалежність, — вказує Т. Гунчак, — особливо починаючи з осені 1918 р., українці, яких підтримувало в основному село, пересвідчилися в тому, що більшість населення міст вороже ставиться до їхньої справи. Тому

коли село, скориставшись загальною руїною та хаосом, спробувало взяти реванш, воно легко знайшло традиційного «винуватця» усіх бід — єврея. Існував стереотип, згідно з яким єврей був насамперед експлуататором і ділком. За часів революції до цього образу додалися вельми небезпечні риси: євреї почали асоціюватися з комунізмом»³⁴. На підтвердження останньої думки Т. Гунчак наводить висновок дослідника історії революційних подій в Україні проф. Адамса: «Самі міські євреї-комуністи роздухували звіриний антисемітизм, який жеврів на селі і тоді раптом настав такий момент, коли ненависть до міста і ненависть до єврея ставали ненавистю до комунізму. В уявленні селянина єврей, городянин та комуніст зливалися в єдиний образ кривоносого комісара, який забирав у хлібороба його землю, реквізував вирощене ним збіжжя, конфіскував худобу та зброю і виконував вирок, винесені ЧК»³⁵.

Аналогічної думки притримується В. Сергійчук, відзначаючи також, що «однією з причин погромництва з боку українців було й несприйняття значною частиною єврейства ідеї українського державотворення», недовіра до української справи поряд з активною участю в органах більшовицької влади»³⁶.

Антисемітизм пояснювався передусім прихильністю єврейства до більшовизму. Точка зору, що більшовицький рух є єврейським була поширена серед селянства та повстанців. Коли у 1919 р. радянська влада почала насаджувати в Україні у селах комуни, то українці піднялись на збройну боротьбу і об'єднали два лозунги: «Проти комуністів, проти жидів».

На думку дослідників, вину за погроми, які здійснювала стихійна селянська маса на чолі з діючими на власний розсуд отаманами в період Директорії, в жодному разі не можна покладати на уряд УНР. Вже після перших погромів

в Бердичеві і Житомирі у січні 1919 р. уряд різко засудив їх і виділив кошти на допомогу потерпілим. З весни 1919 р., коли стало очевидним, що хвиля погромів неухильно зростає, уряд активізував заходи для захисту єврейського населення. Одним з перших таких заходів стала прокламація від 12 квітня 1919 р., в якій проголошувався намір уряду боротися з погромами. Урядові документи відповідного характеру з'являлися і пізніше. Більш суттєвим кроком став закон від 27 травня 1919 р. про утворення Особливої слідчої комісії, метою якої було розслідування випадків погромів і антисемітської агітації, виявлення винних і притягнення їх до карної відповідальності. Комісії були надані найширші повноваження³⁷.

Директорія та її уряди прагнули захистити єврейське населення, вели рішучу боротьбу з цим жахливим явищем. Це питання багато разів обговорювалося на їх засіданнях. Зокрема, 4 травня 1919 р. Рада Народних Міністрів, заслухавши доповідь міністра єврейських справ про становище в Рівному і про протиєврейську агітацію, зобов'язала міністрів військових і внутрішніх справ вжити найрішучіших заходів для забезпечення спокою у місті та припинення погромної агітації. В постанові зазначалося: «1) Звернути через відповідну військову владу увагу командуючого північною групою військ на необхідність забезпечення цілковитого спокою населення і припинення антиєврейської агітації серед козаків для чого призначити спеціальний догляд в місцях їх скупчення. 2) Доручити отаманові Богацькому справу забезпечення спокою в м. Рівному для чого залишити тут жандармерію. 3) Просити військового міністра і міністра внутрішніх справ перед виїздом уряду з міста зробити самі рішучі розпорядження підлеглим їм установам про необхідність вжити всіх найрішучих заходів для забезпечення спокою в м. Рівному і припинення всякої погромної агітації»³⁸.

8 травня уряд обговорив і в принципі схвалив законопроект про утворення Особливої слідчої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів. Тоді ж була заслухана доповідь про події в м. Дубному у лютому-березні 1919 р. і прийнято рішення передати її на розгляд названої вище комісії. «Законопроект принципово ухвалити, — зазначалось у постанові, — і передати в фінансову комісію для висновку і юридичну, в складі міністра юстиції і єврейських справ, для остаточного зредагування. Комісіям запропонувати на чергове засідання подати до Ради Народних Міністрів як самий законопроект так і фінансовий висновок»³⁹. 10 травня законопроект про утворення Особливої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів був остаточно ухвалений урядом з внесеними до нього поправками⁴⁰.

Заслухавши 14 червня 1919 р. доповідь про події, що мали місце в містах Кам'янці і Проскурові, та про злочинну антиєврейську агітацію, Рада Народних Міністрів зобов'язала відповідні державні органи вжити рішучих заходів з метою цілковитої ліквідації погромів, погромної агітації, забезпечення спокою і нормального життя для всього населення, винні, повинні були притягуватись до суворої кари за законами військового часу⁴¹.

16 червня 1919 р. уряд знову розглянув питання про погроми у деяких містах Поділля і ухвалив слідуюче рішення: «1 Прохати міністра внутрішніх справ прискорити доручену йому організацію жандармерії, обов'язково включивши в її склад кінну частину. 2) Звернути увагу комендатури на більш інтенсивну боротьбу з мародерством, грабінництвом і т.д. 3) Повідомити державного інспектора Дієвої армії про необхідність з боку державного інспекторіату вжити рішучих заходів щодо припинення погромних настроїв в Дієвій армії. 4) Доручити міністрові юстиції переглянути

закони, які карають за погромну агітацію та утворення погромів і проект необхідних змін в цих законах, внести якнайскорше на розгляд Кабінету Народних Міністрів. 5) Доручити міністрові преси й інформації по згоді з міністрами: внутрішніх справ розробити план боротьби з погромною агітацією як словесно, так і в пресі і негайно перевести цей план в життя... 7) Вищезначені постанови Кабінету, які ухвалені з метою припинення погромної агітації і погромів, негайно опублікувати в часописах⁴².

Продовження погромів викликало появу ряду інших урядових документів, таких як постанова Ради Міністрів УНР від 18 серпня 1919 р., телеграма С. Петлюри, розіслана по військових частинах на початку липня 1919 р., його ж відозва до українського війська та наказ головного командування військ УНР; видані у серпні. Так, у постанові уряду від 18 серпня зазначалось:

«1) Звернутись негайно до Головного отамана С. В. Петлюри з пропозицією, щоби ним був виданий наказ, щоби командирів окремих військових частин, починаючи з молодших і до вищих, винуватих в бездіяльності, або допущенні погромних ексцесів, яко зрадників батьківщини, негайно заарештовувати і віддавати під надзвичайний військовий суд з самою суворою відповідальністю включно до карі на смерть і щоби розправитись з погромними агітаторами, погромщиками і ріжними погромними бандами залізною рукою.

2) Від імені уряду і Головного отамана видати наказ до повстанців по тім боці фронту, щоби вони також рішуче боролись з погромною агітацією і підбурюванням та окремими зрадницькими погромними бандами знищуючи їх і пам'ятаючи, що армія Української Народної Республіки на своєму побідному шляхові не допустить погромів і суворо покарає всіх винуватих.

3) Скласти негайно особливу урядову комісію з найширшими уповноваженнями в справі розслідування і боротьби з погромами в складі представника Головного отамана, представника головного державного інспектора, представника міністра юстиції, представника міністра внутрішніх справ і представника міністра єврейських справ, яка негайно повинна виїхати на фронт в райони звільнених міст і містечок Української Народної Республіки, при чому звернутись до Головного отамана, щоби їм був виданий наказ по команді про уповноваження і права цієї комісії.

4) Повідомити через інспектуру військові частини, а також комісарів Української Народної Республіки про провокаційну роботу закордоном ворогів Української Народної Республіки, використовуючих погромні експеси в своїх цілях.

5) Особистим докладом прем'єр-міністра Директорії Української Народної Республіки довести до її відома ці постанови і зазначити про непохитну волю і стремління уряду покінчити остаточно з можливістю погромних явищ на Україні.

6) Від правительства видати до населення відповідальну відозву.

7) Управлінню преси і інформації найширше розвинути діяльність проти погромної агітації і повідомити закордонну пресу і громадянство про дійсний стан речей та спростувати ганебні наклепи на уряд Української Народної Республіки.

8) Міністрові юстиції негайно вжити заходів, щоби всіх винних в погромних вчинках, як тих, які вже заарештовані, і тих, які будуть заарештовуватись за ці вчинки, було віддано до надзвичайного військового суду...»⁴³.

Головний отаман С. Петлюра також видав низку наказів, у яких вимагав цілковитого знищення всякої спроби

погромів та передачі погромників до розстрілу, покладаючи всю відповідальність на представників військової і цивільної влади. Реалізуючи їх, надзвичайний військовий суд виніс декілька смертних вироків, багато погромників було розстріляно. Зокрема, за погром, вчинений 15 лютого 1919 р. в м. Проскурові отаманом Семесенком, останній був засуджений польовим судом до смертної кари і вирок виконаний. Такого ж покарання зазнали старшина Міщук і декілька козаків за участь у погромі у м. Райгороді. На початку липня 1919 р. С. Петлюра звернувся з телеграмою до голови уряду, командуючого армією, міністрів військових і єврейських справ, в якій закликав їх до боротьби з антиєврейською агітацією і погромами⁴⁴.

Велику увагу приділяв уряд організації допомоги постраждалим від погромів, неодноразово виділяючи для цього значні кошти. Зокрема, 18 січня 1919 р. ним було асигновано 3 мільйони гривень єврейському населенню Житомира та Бердичева, 9 квітня — 2 мільйони гривень жителям Проскурова.⁴⁵

Спрямована на запобігання погромам тактика уряду, відображена в цих документах, полягала в пригашенні українсько-єврейських протиріч. В українських часописах з одного боку, проголошувалося, що євреї співчують українській державності і навіть борються за неї, що серед євреїв панують антибільшовицькі настрої — отже, національно свідомі українці не мають підстав ворогувати з ними. Відповідно, в Україні немає погромів, які здійснювалися б українцями на ґрунті національно-політичної ворожнечі; винуватці погромів — російські чорносотенці і більшовики, вороги української держави, які перекладають вину на уряд УНР. В той же час визнавалося, що окремі несвідомі групи українців причетні до погромів. Тож численні накази і постанови постійно закликали протистояти

антисемітській агітації і насильницьким діям, спрямованим проти єврейського населення. «Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю й мусить бути усунений від людського співжиття»⁴⁶.

Головним винуватцем погромів була отаманщина, саме її природа, тобто характер режиму влади з безконтрольністю і самодержавністю влади цивільної, особливо військової, при тому що в Україні вся влада і політика в провінціях була в руках військових комендантів або отаманів, нікому фактично не підконтрольних і безвідповідальних.

Директорія вживала і більш дієвих заходів проти єврейських погромів та в напрямі подолання їх наслідків. Неодноразово уряд виділяв кількамільйонні асигнування для допомоги постраждалим. Учасники погромів передавалися до спеціально створених військових трибуналів. Існують непоодинокі свідчення про винесені ними смертні вироки. Були страчені визнані винними офіцери і козаки армії УНР, як це відбулося під Києвом, в ряді сіл і містечок — у Смотричі, Оринині, Китайгороді, Тальному, Вахивці та інших⁴⁷. Але уряд був не в змозі суттєво протистояти погромам. Становище Директорії, як визначає Т. Гунчак, «було безнадійним. Крім подолання внутрішніх заворушень, вона ... мусила воювати проти трьох армій, що атакували її з різних боків, і кожна з цих армій була чисельнішою та краще озброєною, ніж військо Петлюри. Через постійні зміни воєнної обстановки уряд часто, пересувався, інколи навіть збирався на засідання у залізничних вагонах. Його влада сягала не далі кількох кілометрів від штаб-квартири війська, на решті ж території керівництво лише номінально перебувало в руках уряду»⁴⁸. В умовах анархії і громадянської війни погроми не припинялися. Загальна кількість їх жертв за період 1917–1920 рр. за деякими даними дорівнювали 200 тис. осіб⁴⁹.

Питання про загальну кількість жертв єврейських погромів залишається дискусійним і понині. Ще більш гострим від самого початку погромних подій було питання про їх основного винуватця: були це більшовики чи український національно-визвольний рух. При цьому беззаперечним є факт, що одну з найкривавіших сторінок у літопис єврейських погромів вписала Добровольча армія під командуванням А. Денікіна під час окупації нею України у 1919 р.

Формально антисемітизм не був офіційною політикою денікінського уряду. Більше того — українські євреї поклали надії на Добрармію як на силу, що зможе встановити «тверду владу» і знищити більшовицький режим. Проте дуже швидко їм довелося переконатися, що від нової влади можна очікувати лише найгіршого.

Погроми почалися відразу після вступу Добровольчої армії на території з переважаючим єврейським населенням. Після цього відбувалося не лише поширення ареалу погромів — по мірі того, як Добровольча армія просувалася вглиб України, — але вони ставали дедалі більш жорстокими. Зокрема, дослідники погромів, що чинилися білогвардійцями, виділяють такі три періоди:

1. Період так званих «тихих» погромів (червень—липень 1919 р.) — Харківська, Катеринославська губернії. Характеризувався безперервними нападами з метою пограбування і насильством.

2. Період масових погромів (липень—серпень 1919 р.) — частина Полтавської, Чернігівської, Київської губерній. Поряд з грабунками відбувалися почасти підпали і окремі вбивства.

3. Період різанини і кривавих погромів (вересень—жовтень 1919 р.) — Київська, Чернігівська губернії⁵⁰.

Щодо причин, чому війська А. Денікіна заплямували себе кривавою різаниною, то розглядати їх необхідно в

комплексі. Насамперед, це традиційний російський великодержавний антисемітизм, який в умовах війни, що розмивала законодавчі і моральні норми цивілізованого людського співжиття, нічим не стримувався і набирав найбільш жорстоких форм.

Антисемітські настрої великою мірою живилися переконанням, що євреї підтримують більшовиків — отже, вони самі тим самим накликали на себе помсту. А ставлення білогвардійців до єврейського населення як до ворожого обумовлювало і такий закономірний крок, як відверте посягання на майно цих «ворогів». Тим більше, що за відсутності достатнього забезпечення солдати і офіцери Добровольчої армії переходили на «самозабезпечення», задовольняючи за рахунок євреїв жадобу наживи.

Отже, злочини білогвардійців в Україні були започатковані повсюдними грабунками. Збереглися численні документальні свідчення — скарги представників єврейського населення, поліцейські донесення, що показують як масштаб, так і форми злочинних дій. Загони вояків чинили напади на вулицях та вдиралися в будинки та магазини з метою пограбування. Особливо поширеним було вимагання, а також взяття заручників. Нерідко мали місце напади на залізницях.

Звертання єврейського населення до денікінської адміністрації та військового керівництва зі скаргами практично не мали ніяких наслідків. Слідство, якщо і не обмежувалася лише констатацією факту, велося формально, а до встановлення і покарання винних справа взагалі не доходила. Нічого не дала і апеляція єврейських общин до А. Денікіна. Вислухавши скарги депутації, головнокомандуючий поскаржився, що від непевних людей, які є в складі армії, важко чекати доброго. Щоправда, тоді ж, у серпні 1919 р., був виданий наказ головнокомандуючого, де говорилося

про «окремі випадки безплатних реквізицій у населення» та було наказано складати акти про такі випадки⁵¹. Цей пункт наказу справді виконувався, але далі складання актів справа не просувалася.

Подекуди єврейські громади та окремі особи вдавалися до такого способу самозахисту, як плата офіцерам «за охорону» та виплати контрибуцій на користь армії. Інколи це допомагало врятуватися від посягань на життя та майно, але часом не могло врятувати від погрому. Тож значна частина єврейського населення бачила для себе єдиний вихід — залишати свої домівки і втікати, в тому числі за кордон.

Повсюдні пограбування і підпали, що в перші місяці окупації України супроводжувалися ще нечисленними вбивствами, восени 1919 р. переросли у масове кровопролиття. У вересні білогвардійці вчинили один з найкривавіших погромів того часу — у Фастові. Він тривав 6 днів і забрав життя більш ніж 600 євреїв. Погромники розграбували велику кількість будинків і торговельних приміщень. Багато з них було спалено — зокрема, більше 100 будинків⁵².

За фастівським погромом слідували інші, в яких також гинули десятки і сотні євреїв, а тисячі лишалися без даху над головою. Погромна хвиля охопила не лише невеликі містечка, такі як Сміла, Гостомель, Борзна і багато інших, але й не оминула і великі — Київ, Катеринослав, Черкаси. Особливо жорстокими стали погроми під час відступу Добровольчої армії. Змушені залишати Україну, білогвардійці тамували гіркоту поразки знуцанням над мирним єврейським населенням. Звинувачення євреїв у більшовизмі, активному співробітництві з більшовиками, яке завдало «удар у спину» Добрармії, висувалося як основний аргумент при масових розправах з членами єврейських общин. Безчинства солдат відбувалися при повному

невтручанні офіцерів, що фактично було мовчазною згодою на погромні дії. Лише повернення в Україну радянської влади суттєво змінило становище єврейства.

Політика Директорії та уряду УНР щодо польського етносу значною мірою залежала від міждержавних відносин між УНР та відновленою восени 1918 р. польською державою. Складні, а подекуди і ворожі відносини між Польщею та УНР, негативним чином відбивались на становищі польських мешканців Волині та Поділля. До того ж серед українських політичних партій та організацій, військових не було єдиної позиції у проведенні політики щодо польського населення.

Повалення царизму внаслідок Лютневої революції 1917 р. та початок демократизації Російської держави було позитивно зустрінuto переважною більшістю поляків. Прихильно поставилась польська спільнота України до створення та перших кроків діяльності Української Центральної Ради. Проголосивши у перших універсалах право українців бути господарем на своїй землі, Центральна Рада задекларувала водночас право трудових верств неукраїнського (польського, єврейського та ін.) населення на задоволення своїх національно-культурних потреб. Провідники основних українських політичних партій (УСДРП, УПСР, УПСФ) поділяли популярні в Західній Європі ідеї національно-персональної автономії. Саме Центральна Рада та її голова М. Грушевський вперше в українському суспільно-політичному русі виробили програму забезпечення політичних прав всіх етнонаціональних спільнот в УНР, задоволення їхніх культурно-національних, релігійних та інших потреб⁵³.

Після проголошення 22 січня 1918 р. IV Універсалу Центральної Ради та прийняття закону про національно-персональну автономію польська спільнота УНР отримала

широкі можливості для задоволення своїх соціально-економічних, культурно-освітніх та релігійних потреб. При уряді УНР було створено міністерство у польських справах. За кілька місяців у важких умовах військових дій було організовано близько 1200 польських початкових навчальних закладів на теренах Київської, Подільської та Волинської губерній. Крім того, почали функціонувати 31 гімназія та польський колегіум у Києві⁵⁴.

Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського соціальна та національна політика змінилась. Польські поміщики намагались повернути собі втрачені за часів УНР землі. Коли австро-угорські війська, які у цей час фактично здійснювали окупацію Правобережної України, відмовились допомагати польським землевласникам повертати їм землю, останні почали звертатись за допомогою до польських легіонів на Волині та Поділлі⁵⁵.

Як відомо, гетьманська адміністрація взяла курс на скасування національно-персональної автономії. При цьому слід зауважити, що П. Скоропадський був зацікавлений у підтримці польських землевласників. У зв'язку з цим при гетьмані діяв «Союз поляків-землевласників», що був створений для захисту «публічних і приватних прав польського населення». Польські навчальні заклади продовжували відкриватись і підтримуватись Українською Державою.

Як зазначалось вище, прийшовши до влади, Директорія одразу продекларувала своє бажання відновити принципи політики Центральної Ради щодо національних меншин, підкресливши, що «тимчасово до відновлення відповідних міністерств слід заснувати при Директорії відділ у справах національних меншостей»⁵⁶.

Однак, відбудувати в повному обсязі ті установи національного самоврядування, які існували при Центральній Раді, Директорія не поспішала. У законі від 24 січня 1919 р.

«Про відновлення національно-персональної автономії» йшлося про скасування закону гетьманського уряду, прийнятого у липні 1918 р., але створення національних міністерств не передбачалося. Реально відродження інститутів національно-персональної автономії, як зазначалось вище, торкалося тільки єврейської громади.

За словами С. Гольдельмана, тодішній керівник Директорії В. Винниченко мав великі сумніви, чи буде відповідати реальним обставинам часу відновлення міністерств для російської і польської меншин, в результаті чого міністри поляки або росіяни обійняли б місця повноправних членів уряду УНР. Існування цих посад бачилося голові Директорії передчасним. Росіяни, на його думку, не почували себе лояльними до УНР, а вважали себе скоріше громадянами Росії. Стосовно відновлення польської автономії — слід було дочекатися врегулювання питання про права української меншини в Польщі. Єврейська ж меншина, на думку В. Винниченка, не перебувала під протекторатом жодної сусідньої держави, тому євреям залишалось одне — орієнтуватись на незалежну Україну⁵⁷.

На наш погляд, небажання Директорії відновити національно-персональну автономію для польського населення УНР можна пояснити такими основними причинами. По-перше, у цей час йшла боротьба між армією УНР та польською армією за Західну Волинь. Крім того, на теренах галичини тривали воєнні дії між Українською Галицькою армією та збройними силами Польської держави. По-друге, частина польської спільноти Правобережної України активно включилась в процес відбудови польської державності, а дехто прямо сподівався на приєднання Поділля та Волині до Польщі. Так, у січні 1919 р. у селах Фельштин та Куріївка Проскурівського повіту озброєне місцеве польське

населення виступило проти влади Директорії. Щоправда, висланий загін кулеметників швидко і безкровно нейтралізував цей виступ⁵⁸.

Польські кола ставили перед собою завдання — поставити під сумнів право українського народу на Правобережну Україну. При цьому українці трактувалися як дикуни та гайдамаки. Серед місцевого населення безкоштовно поширювалася література, яка «обґрунтовувала» права Польщі на Волинь та Поділля. Характерно, що подібна позиція поділялась не тільки консервативними польськими діячами, а й демократичними колами⁵⁹. Дехто з них у свій час підтримував УНР, але після відновлення польської незалежності змінив свою позицію щодо самостійної України. В цих умовах створення польського міністерства, інших органів самоврядування могло б бути легальним прикриттям для проведення агітаційної антиукраїнської роботи. По-третє, Директорія та інші українські державні інституції повинні були рахуватись із настроями українських політичних партій та громадськості, де переважали у цей час антипольські погляди.

Розглянемо матеріали лише кількох тодішніх часописів, що значною мірою віддзеркалювали тодішні суспільні настрої. У виданні Подільської губернської народної управи часописі «Село» було вміщено велику статтю «Гайдамаччина». У ній ідеалізувались гайдамаки, а вся провина за кровопролиття повстань 1734, 1750, 1768 років покладалась виключно на польських магнатів, шляхту, католицьке духовенство⁶⁰. У листку інформаційного бюро армії УНР «Новини», що виходив у Жмеринці, 14 лютого 1919 р. було надруковано допис «Поляки на Вкраїні», що давав різко негативну оцінку польській спільноті України. Зокрема, стверджувалось, що місцеві польські поміщики вживають усіх заходів для країн Антанти, десант якої

в цей час висадився на Півдні України і мав свою базу в Одесі, інші — шукали допомоги в Польщі. На думку редакції часопису, більшість польських поміщиків залишалася в Україні і своєю «нечесною і підпільною роботою намагаються внести рознь в нашу народну армію та народну владу, щоб розбити нас на фронтах, а відтак загарбати знову наші землі»⁶¹. Загалом же друковані часописи армії УНР відзначалися найбільш яскраво вираженим антипольським спрямуванням. Позиція військових в умовах анархії та отаманщини, яка розквітала в Україні за доби Директорії, мала надзвичайно велику вагу і її не могли не враховувати члени Директорії та керівники уряду.

Протягом першої половини 1919 р. діяльність Директорії проходила в надзвичайно несприятливих умовах. Вона змушена була переїжджати з місця на місце, прийняті нею закони функціонували лише на обмеженій території або взагалі не виконувались.

Певна стабільність мала місце лише в часи так званої Кам'янецької Доби Директорії УНР (червень — листопад 1919 р.), коли Кам'янець-Подільський став на деякий час головним державно-адміністративним центром УНР. Тоді було видано низку законів, що стосувалися розвитку єврейської національно-персональної автономії, зокрема закон про «Єврейські громадські ради», однак автономія для польського населення України так і не була відновлена. Часописи УНР і далі продовжували друкувати антипольські матеріали. Так, в урядовому «Віснику УНР» від 17 липня 1919 р. було вміщено замітку «Польський імперіалізм і Україна». У ній говорилося про те, що Польща ніколи не ставилася прихильно до України, стверджувалося, що польська спільнота мріє про «Велику Польщу» від «моря до моря», а дехто з поляків виступав за необхідність приєднання Кам'янця-Подільського до Польщі⁶².

Проте незабаром зміст українських часописів дещо змінився. На наш погляд, це було пов'язано з тим, що, починаючи від серпня 1919 р. Головний отаман військ УНР і голова Директорії С. Петлюра разом із своїми найближчими однодумцями під впливом зовнішньополітичних невдач робить спроби порозумітися з керівництвом Польщі. Він звернувся з особистим листом до Ю. Пілсудського, в якому обґрунтував ідею необхідності спільної боротьби УНР та Польщі проти більшовизму.

27 серпня 1919 р. Головний отаман УНР у виступі перед українським військом підкреслив: «Об'єднання всіх демократичних сил України всіх національностей, які стали на ґрунт самостійності нашої республіки і участь їх в державному будівництві буде запорукою нашої перемоги над ворогами і запорукою нашого самостійного і ні від кого незалежного життя»⁶³. Звідси можна зробити висновок, що голова Директорії пропонував польській спільноті України взяти найактивнішу участь у боротьбі за самостійну Україну, гарантуючи при цьому задоволення її національних потреб.

У свою чергу, члени уряду УНР почали частіше прислуховуватися до думок місцевих польських організацій. Так, 26 серпня 1919 р. у Могильові-Подільському міністр праці УНР О. Безпалко під час зустрічі із представниками профспілок, серед яких були і поляки, висловився за необхідність розширення принципів демократії та національної автономії⁶⁴. Тим самим він натякнув на можливість відновлення і польської автономії.

Про ставлення тодішнього українського уряду соціал-демократа І. Мазепи до польської спільноти можна довідатися із передовиці «Україна і Польща», опублікованій офіційним часописом УСДРП. У ній давалася дещо відмінна від попередніх характеристика польської спільноти

України. Зокрема, підкреслювалось, що «серед польського панства є прихильність до А. Денікіна, бо соціальна програма цього генерала приємніша для польських магнатів. Але маси польської демократії без сумніву ставляться вороже до єдиної Росії». На думку проводу УСДРП, цілком можливий був союз польських політиків з поміщиками-росіянами для повалення української державності. В цей момент, зауважувала газета, було б повним божевіллям намагатися повернути Галичину. Це б призвело до війни на три fronti: з більшовиками, з Денікіним та Польщею. «На наш погляд, необхідно порозумітися з Польщею. З огляду політичного моменту недопустимим є «задирання» Польщі...», — такий висновок робить редакція урядової української партії⁶⁵.

Військові та зовнішньополітичні невдачі військ УНР призвели до того, що у листопаді 1919 р. більша частина України була окупована білогвардійцями. Деякі райони Західного Поділля та Волині за погодженням з урядом УНР опинилися під контролем польської армії. В Кам'янці-Подільському головноуповноваженим уряду УНР у відносинах з польською владою залишався І. Огієнко — ректор місцевого університету, відомий український вчений, пізніше чільний діяч УАПЦ. Однак реальної влади він не мав: її здійснювала польська військова адміністрація.

У цих умовах активізувалась місцева польська громада. 3-го січня 1920 р. представницька делегація поляків Кам'янець-Подільського повіту на чолі з доктором В. Зеленським від імені широких верств польського населення (поміщиків, ремісників, селян) передала керівнику Польської держави Ю. Пілсудському звернення, в якому містилася щира подяка за те, що польська армія «визволила наш старий Кам'янець від большевиків та анархії». Говорилось також про те, що польська громада потерпіла багато кривд

та утисків від різних урядів, тому всі поляки, багаті і бідні, поміщики і ремісники, сільські господарі прагнуть відновлення «великої могутньої Польщі». У заяві також містилася пропозиція про те, щоб Кам'янець-Подільський і надалі залишався польською фортецею Речі Посполитої. Крім того, представники польської громади пропонували, щоб їх включили до місцевої цивільної влади⁶⁶. Через кілька днів, йдучи назустріч цим побажанням, бургомістром Кам'янця-Подільського було призначено активного члена польської громади А. Шульмінського⁶⁷.

Отже, незважаючи на те, що Директорія та український уряд не заважали, а подекуди і сприяли процесам життєдіяльності польської меншини, вони не змогли здобути авторитет серед місцевих поляків. У першу чергу через нездатність припинити грабунки, організувати більш-менш дієву систему влади, що так було потрібно і українському, і польському загалу. Польських поміщиків, зокрема, ніяк не влаштовували аграрні перетворення українських урядів та нездатність Директорії навести елементарний порядок.

Початок 1920 року характеризувався новим загостренням відносин між польськими військовими частинами та українськими урядовцями, частину яких було звільнено з роботи. До того ж із вуст деяких польських посадових осіб часто лунали заклики про необхідність приєднання Поділля до Польщі. У зв'язку із цим голова Директорії УНР С. Петлюра 22 січня 1920 р. надіслав Ю. Пілсудському меморандум, у якому пропонував «поправити ті помилки, які досі зроблені польськими військовими властями на Поділлі і які, коли їх не усунути надалі, а наслідків від них негайно не ліквідувати — матимуть фатальне значення для України і відбиватимуться негативно на спокої і ладу суспільного польського панства»⁶⁸. Деякі заходи польським

керівництвом було вжито. Питання про приєднання Поділля до Польщі на вищому та місцевому рівні ніхто вже не висував.

25квітня 1920 р. розпочався спільний наступ польської та української армій проти більшовиків. Спочатку цей похід був успішним. Вдалося визволити від радянської влади майже всю Правобережну Україну. Українські поляки сприймали прихід польської армії як довготривале явище. Щоправда, наказ головного командування польських військ від 27 травня 1920 р. розвіяв їхні ілюзії щодо приєднання Волині та Київщини до Польщі і закликав польське населення України зрозуміти, що польські війська не залишаться на роки на зайнятих ними тимчасово теренах. Тож якщо польське населення, говорилося у наказі, хоче врятуватися від нового нашествия більшовиків, яке може настати після того, як польські війська залишать цю землю, «воно повинно щиро і у власних інтересах віддати свої сили на творення української державності і українського війська, створення якого зможе врятувати цю країну від повернення комуністичних орд»⁶⁹.

Про ставлення польського населення до ідеї українського державотворення секція дефензиви (контррозвідки) в Україні доповідала, що на початку червня 1920 р. польська інтелігенція не вірила в реальність самостійного існування України, оскільки не була впевнена в можливості створення ефективної української адміністрації та дієвої армії. Проте вона була переконана, що існують підстави для державницького існування УНР за умови широкої опори на Польщу. Аналогічною була позиція і польського селянства.

Наступні події показали, що С. Петлюра та Ю. Пілсудський так і не змогли переконати в доцільності цього союзу своїх співвітчизників і спільна українсько-польська акція

не стала консолідуючим чинником ні в Україні, ні в Польщі. Вороже поставились до польських військових і більшість українських селян Правобережжя. Очікуваного масового антибільшовицького повстання так і не відбулось. Згодом Червона армія перейшла в контрнаступ і до липня 1920 р. зайняла майже всю Правобережну Україну.

У жовтні 1920 р. Ю. Пілсудський змушений був відмовитись від своєї підтримки незалежної УНР, підписавши з більшовиками перемир'я. С. Петлюра деякий час ще сподівався на продовження боротьби. Українським силам вдалося ненадовго повернути частину Поділля. Окремі державні інституції УНР переїхали знову до Кам'янця-Подільського.

31 жовтня 1920 р. у місті зібралися загальні збори місцевого польського населення. Доктор В. Зеленський, який свого часу домагався приєднання Поділля до Польщі, у нових умовах таким чином сформулював головні завдання польської громади: об'єднати польську громаду Кам'янця-Подільського та повіту, брати активну участь в роботі місцевих державних адміністративних органах УНР, сприяти уряду УНР в його діях. Крім того, він закликав поляків взяти найактивнішу участь в організації польського населення на всій території, підпорядкованій УНР, сприяти українській владі в боротьбі проти більшовиків, створивши польський військовий загін у Фридрівцях поблизу Волочиська⁷⁰. Проте цей заклик вже не мав великого значення. У середині листопада 1920 р. до Кам'янця-Подільського увійшли більшовики, а наприкінці цього ж місяця уряд УНР виїхав до Польщі.

Політика Директорії УНР щодо польської спільноти характеризувалась непослідовністю, що пояснюється як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. У ній можна умовно виділити два етапи. Перший — тривав від

листопада 1918 р. до серпня 1919 р. Для нього характерним було те, що переважна більшість представників української політичної еліти, урядовців, громадськості з підозрою ставилась до поляків в Україні, вбачаючи у них потенційних противників незалежної УНР. Про це яскраво свідчать і матеріали тогочасної української періодичної преси. Певною мірою ці підозри не були безпідставними. Процес творення української та польської політичної нації об'єктивно супроводжувався загостренням міжетнічних взаємин та конфліктами.

Другий етап — серпень 1919 р. — листопад 1920 р. розпочався намаганням С. Петлюри та частини його прихильників заручитися підтримкою у боротьбі з більшовиками. Проводом УНР робилися спроби залучити місцевих поляків до спільної боротьби за незалежну Україну. Факти свідчать, що польська спільнота в Україні мало вірила у можливість збереження незалежної УНР, більше сподіваючись на підтримку Польської держави, хоча після вказівок та рекомендацій польського військового командування почала створювати підрозділи, що допомагали українській армії у боротьбі проти більшовиків. Однак ця допомога не була значною.

Стосовно німецької національної меншини, то для неї завершення гетьманської доби відбилося погіршенням становища. Протекціоністська політика державної влади та захист окупаційних військ перетворилися в нових умовах на негативний чинник для німецьких колоністів. Вороже ставлення суспільних сил, які підтримували Директорію, до гетьманського режиму і його опори-німецько-австрійських військ-відбилося і на колоністах. Українська влада не мала можливості захистити їх від насильства з боку отаманів великих і малих повстанських загонів, які в умовах анархії уособлювали єдину реальну владу — право сильного.

Німецька національна група в Україні відзначалася як значною чисельністю, так і виразними національними особливостями. Загалом німецьке населення концентрувалося на Півдні України⁷¹. Традиційно багаті німецькі колонії з високорозвинутим господарством, притаманним їм життєвим укладом, високим рівнем культури (значно вищим, ніж в середовищі оточуючого українського і російського населення) існували, так би мовити, значною мірою у «власному просторі», майже не піддаючись асиміляції. Між ними і навколишніми українсько-російськими селами існував певний національний антагонізм, що виростав на ґрунті економічних відносин між німцями-землевласниками та незаможними прошарками зазначених сіл, які постачали найману робочу силу в німецькі фермерські господарства та орендували землю.

Об'єднавчі тенденції в середовищі колоністів мали наслідком створення незабаром після повалення царизму спілки німців-колоністів Чорномор'я, яка входила до складу Всеросійської організації німців. Провідну роль в цьому об'єднанні відігравали німецькі колонії Одещини. Центральний Комітет спілки колоністів Чорномор'я наголошував на аполітичності організації і виключно національному характері її завдань⁷². ЦК підлягали і загони самооборони, до створення яких в німецьких колоніях спонукали сповнені погромів, грабунків та спустошень умови громадянської війни. В створенні загонів, їх озброєнні та військовому навчанні діяльну участь брали австро-німецькі війська, що окупували Україну у 1918 р.

Таким чином, офіційна національна політика УНР доби Директорії в цілому була толерантною, демократчною і справедливою. Досвід її вчить, що вільна українська держава повинна створити сприятливі умови для позитивного

ставлення до себе з боку національних меншин, активно залучаючи їх до державного будівництва. Водночас він свідчить, що й вони, в свою чергу, теж зобов'язані з розумінням ставитись до корінних інтересів українського народу, який здійснює своє законне право на суверенне державне життя, не перешкоджати, а всіляко сприяти йому в реалізації цього права.

Завершуючи розгляд цієї проблеми, можна зробити такі підсумки. Період Директорії приніс національним меншинам відновлення закону «Про національно-персональну автономію», який хоча й не встиг здобути широкого застосування на практиці, проте становив визнання і законодавче закріплення в політико-правовому аспекті автономного статусу національних меншин. Створення міністерства єврейських справ стало першим кроком на шляху реалізації цього статусу. В той же час в умовах громадянської війни національні меншини, насамперед єврейська, зазнавали переслідувань за національною ознакою, найбільш масовим і трагічним виявом яких стали єврейські погроми.

¹ Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1993. — С. 100.

² Там само. — С. 102–103.

³ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — Т. IV. — С. 21.

⁴ *Шановал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 14.

⁵ Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. — С. 103.

⁶ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. — Т. 3. — С. 10.

⁷ Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки (Далі: Вістник...). — 1919. — Вип. 5. — Ч. 73. — С. 35.

⁸ Державний вістник. — №8 4. — 31 грудня 1918 р.

⁹ Вістник... — 1919. — Вип. 5. — Ч. 70. — С. 34.

¹⁰ Нова Рада. — 1919. — 4 лютого.

¹¹ *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920. — Мюнхен, 1967. — С. 98.

¹² Там само. — С. 109–110.

¹³ *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї. — К., 1993. — С. 16.

¹⁴ *Лозовий В.* Національна політика Директорії УНР // Центральна Рада і український державотворчий процес. Матер. наук. конф. — Ч. 1.-К., 1997. — С. 112.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГО України). — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 2–4.

¹⁶ Україна. — 23 серпня. — 1919 р.

¹⁷ Див.: *Гольдельман С. І.* Назв. праця. — С. 121.

¹⁸ *Гунчак Т.* Назв. праця. — С. 16.

¹⁹ Евреи Украины (Краткий очерк истории). — Ч. 2. — К., 1995. — С. 22

²⁰ Цит. за: *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї. — С. 16.

²¹ *Христюк П.* Назв. праця. — С. 10.

²² *Вернадский В.И.* Дневники. 1917–1921. — Т. 1. — К., 1996. — С. 119.

²³ *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний // Репринтное издание (Издательство полит. литературы Украины, К., 1990): Революция на Украине по мемуарам белых. — Москва; Ленинград, 1930. — С. 73.

²⁴ *Деникин А.* Очерки русской смуты. Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 — март 1920. — Кн. 4. — М., 2002. — С. 141.

²⁵ Деникин А. Очерки русской смуты. — Кн. 4. — С. 137.

²⁶ Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. — К., 1920. — С. 14.

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр.37. — Арк.4.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 40–41.

²⁹ Там само. — Спр. 130. — Арк. 56.

³⁰ Там само. — Спр. 130. — Арк. 52.

³¹ Винниченко В. Відродження нації, — Ч. 3. — Відень, 1920. — С. 201–202.

³² Цит.за: Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини. — Вінніпег, 1961. — С. 187–188.

³³ Іванис В. Симон Петлюра-Президент України.-Торонто, 1952. — С. 167.

³⁴ Гунчак Т. Назв. праця. — С. 14.

³⁵ Цит.за: Гунчак Т. Назв. праця. — С. 15.

³⁶ Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми. — К.,1996. — С. 6, 9.

³⁷ Вістник... — 1919. — Вип. 24. — Ч. 322. — С. 173–174.

³⁸ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали у 2 томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 338.

³⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали. — Т. 1 — С. 342.

⁴⁰ Там само. — С. 346.

⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр.15. — Арк. 3-3а.

⁴² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 367–368.

⁴³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 461–462.

⁴⁴ Див.: *Гошуляк А.* До питання про національну політику УНР доби Директорії//Наукові записки. — Збірник наук. статей. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 114.

⁴⁵ Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. — К., 1995. — С. 196–197.

⁴⁶ Україна. — 1919. — 21 серпня; 2 вересня; 4 вересня.

⁴⁷ Див.: *Гунчак Т.* Назв. праця. — С. 19.

⁴⁸ Там само. — С. 15–16.

⁴⁹ Евреи Украины (Краткий очерк истории). — Ч. 2. — С. 23.

⁵⁰ *Козерод О. В., Бриман С. Я.* Деникинский режим и еврейское население Украины: 1919–1920 гг. — Харьков, 1996. — С. 10.

⁵¹ Див.: *Козерод О. В., Бриман С. Я.* Деникинский режим и еврейское население Украины: 1919–1920 гг. С.15–17.

⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 40. — Арк. 3–6.

⁵³ *Рафальський О.* Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. — К., 2000. — С. 84.

⁵⁴ Національні меншини України у ХХ столітті: історико-правовий аспект. — К., 2000. — С. 73.

⁵⁵ Там само. — С. 73.

⁵⁶ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали. — С. 514–515.

⁵⁷ Національні меншини України у ХХ столітті...: історико-правовий аспект. — С. 89.

⁵⁸ Робітничая газета. — 1919. — 26 серпня.

⁵⁹ *Гай С.* Польський стан посідання // Вісник УНР. — 1919. — 7 лютого.

⁶⁰ Село. — 1918. — 29 листопада.

⁶¹ Поляки на Вкраїні // Новини (Жмеринка). — 1919. — 14 лютого.

⁶² Вісник УНР. — 1919. — 17 липня.

⁶³ *Петлюра С.* Статті. — К., 1993. — С. 76.

⁶⁴ Робітнича газета. — 1919. — 26 серпня.

⁶⁵ Робітнича газета. — 1919. — 9 жовтня.

⁶⁶ Трудова громада. — 1920. — 14 січня.

⁶⁷ Подольський край. — 1920. — 11 лютого.

⁶⁸ *Петлюра С.* Назв. праця. — С. 194.

⁶⁹ Цит. за: Національні меншини України у ХХ столітті: історико-правовий аспект. — С. 108.

⁷⁰ Подольський край. — 1920. — 3 ноября.

⁷¹ *Гусєва С. О., Цобенко М. М.* З досвіду розв'язання національного питання на півдні України // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 46.

⁷² *Коган С., Межберг Н.* Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 р.) // Літопис революції. — 1929. — № 2. — С. 141.